

Lesznickova Liljana

Nyelvi érintkezések az első magyar-bolgár szótár tükrében

Hosszabb ideig érintkező nyelvek kölcsönhatásának konkrét forrásanyagon alapuló vizsgálata mindig is érdeklődést keltő nyelvészeti problémának számított, mert a nyelvi kapcsolatok mechanizmusának és a nyelvi struktúra különböző szintjeire való idegen nyelvi hatásnak a felderítése lehetőséget teremt a kölcsönzés mint lingvisztikai folyamat minél teljesebb megvilágítására.

Előadásomban a magyar-bolgár nyelvi érintkezéseket, pontosabban a magyar nyelvnek mint átadó és közvetítő nyelvnek a bolgárra gyakorolt hatását egy XIX. századi kétnyelvű szótár anyagának tükrében kívánom szemléltetni. Ez a szótár "Kis magyar-bolgár szótár bolgár népiskolai tanulók számára" címmel jelent meg Szegeden, 1896-ban. Vizsgálata két okból figyelemre méltó. Egyrészt ez az első szótár a kétnyelvű magyar-bolgár szótárak történetében, másrészt a magyar szavak és kifejezések bolgár megfelelői nem köznyelvi, hanem területi nyelvváltozatban szerepelnek, ti. a bolgár nyelv bánáti nyelvjárásának sajátosságait tükrözik. Ez a nyelvjárás a XVIII. század 30-as éveiben kezdett kialakulni, amikor a török dúlások nyomán elnéptelenedett Bánát területére betelepültek a törökök által üldözött római katolikus vallású bolgárok is, akik két fő telepen állapodtak meg. Így jött létre 1738-ban Besenov (Óbesenyő, Besenova Veche, ma: Duestii Vechi) és 1741-ben Vinga.

Az említett szótárt Velcsov Zukács besenyői tanító készítette.

A bánáti bolgár nyelvjárás különlegessége, hogy a XIX. század második felében irodalmi nyelvvé emelkedett, s ezen a nyelven eredeti művek, fordítások, időszaki kiadványok jelentek meg. Az irodalmi nyelv kialakulását segítette egyfelől a bánáti bolgárságnak a bolgár nyelvterülettől való elszakadtsága, másfelől pedig a sok nemzetiségű Bánátban élő különböző etnikai csoportokkal - németekkel, magyarokkal, szerbekkel, horvátokkal - sokáig fenntartott többoldalú összeköttetései.

A hosszú együttélés kisebb-nagyobb hatással volt e terület egymással érintkező lakóinak életmódjára, kultúrájára, illetőleg nyelvére is. Az idők folyamán más és más megnyilvánulási formát öltő nyelvi hatásokban kifejezésre jutott a hatalmi hierarchia, ezért forrásuk és ösztönző erejük is eltérő volt. A török kiűzése után a bécsi kormány a kincstári tulajdonnak tekintett Bánátot katonailag Bécsből kormányozta, és – kevés kivétellel – csak

katolikus németeket telepített ide. Ekkor a német nyelvi befolyás volt természetesen a legerősebb. A Bánát 1778-ban került vissza közigazgatásilag Magyarországhoz, és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig oda is tartozott. (Erről ld. Kósa Zászló - Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása, Bp, 1983, 63-66.) Ebben az időszakban a folyamatossá vált magyar telepítésekkel párhuzamosan a magyar nyelv hatása lett meghatározó. Feltehetően ekkor áramlott be a legtöbb magyar elem a bánáti bolgárok szóhasználatába.

A magyar nyelv hatása főként három területen figyelhető meg: a szókincsben (itt érvényesül leginkább a magyar hatás), morfológiai és szintaktikai szinten.

A magyar szavak beáramlását a társasági élet, a közigazgatás, az iskola, valamint a térség magyar lakóival való közvetlen érintkezés segítette elő. Ezért a magyar szavak nyelvjárási, ill. köznyelvi változatukban kerültek át a bánáti bolgárság nyelvébe.

Ha a magyar lexémákat egybevetjük bolgár megfelelőikkel, szembetűnik, hogy az idegen eredetű bolgár ekvivalensek tekintélyes hányada magyar alapra vezethető vissza. A magyarból átvett kölcsönzések különféle fonetikai, morfológiai és szóalkotási változásokon mentek át, hogy beépülhessenek a bolgár nyelv rendszerébe. Illusztrációnak csak néhányat sorolok fel közülük.

A hangtannal kapcsolatos leggyakoribb minőségi és mennyiségi változások a következők: magán- és mássalhangzó-rövidülés, zártabbá válás, hangkiesés, hanghelyettesítés stb. (pl.: trombitás - trumbitás, csikós - csikus, esküdt - iskut, kocsis - kucis, határ - utár, szállás - salas, csendőr - cänder, darócz - duroc stb.)^{*}

Az említett fonetikai változások között megkülönböztethetünk rendszeres változásokat (pl. hanghelyettesítés olyan fonémák esetén, mint -a, -ö, -ü, amelyek hiányoznak a bánáti bolgár nyelvjárás hangrendszeréből) és szórványos változásokat, amelyek csak egy-egy szó átvételekor fordulnak elő (pl. a szókezdő *h* lemaradása).

A morfológiai illeszkedés elsősorban a magyarból bekerült főnevek nyelvtani nemének, egyes és többes számú alakjának meghatározásában mutatkozik meg. Pl. a mássalhangzóra végződő főnevek rendszerint hímneműek (*hentes, mester*, de: *katona* - hímnemű bár magánhangzóra végződik; *hant* - nőnemű, bár mássalhangzóra végződik), az -a-ra végződőek - nőneműek (*fa, hiba, ...*), az -i, -o, -e-re végződőek pedig semlegesneműek

* A szótár adatait betűhíven közlöm.

(*gesztenye*, de: *itcze*, *vármegye* - nőneműek; alaktani analógia következtében az eredeti szóvégi -e-t a kölcsönszóban -a váltja fel: *ica*, *vármegja*).

A szóalkotási adaptáció egyik megnyilvánulási formája, hogy a magyar szóátvételek a bánáti bolgár nyelvjárásra jellemző képzők segítségével új szavak alapjául is szolgáltak, amelyek teljes mértékben alkalmazkodtak a nyelvjárás szóalkotási rendszeréhez. Pl. a magyarból bekerült darab szóból az -*isva* igeképző segítségével a darabisva „darabol” igét képezték (*sapun - sapunisva* „szappanoz” mintájára).

Nemcsak szavak, hanem toldalékformák is bejutottak a bolgárság nyelvébe. Elég produktívnak minősíthető pl. a magyar hatásra elterjedt -s (-ás) denominális nomenképző (*rabuta - rabutás* „munkás”, *birt - birtás* „kocsáros”).

A példák tovább sorolhatók, ám az eddigiekből is kitűnik, hogy a magyaroktól való kölcsönzést nem tekinthetjük mechanikus folyamatnak, mivel az idegen nyelvi anyag formális és értelmi meghonosításával jár együtt.

A rendelkezésünkre álló monográfiák (Sztjokov Sztjoko, A bánáti bolgár nyelvjárás. Szófia, 1967.; A bánáti bolgár nyelvjárás szókészlete. Szófia, 1968.) alapján ismeretes, hogy a magyar nyelv közvetítő szerepet is játszott más idegen szavak kölcsönzésében. Magyar közvetítésűek pl. a következő német, ill. szláv eredetű szavak: *tuczat* (magyarul) - *tucat* (bolgárul), *krajcár* (m.) - *krajcár* (b.), *saroglya* (m.) - *sarágla* (b.), *dunna* (m.) - *dunja* (b.), *ispán* (m.) - *ispan* (b.).

A magyar hatás jellegének minél többoldalú megvilágításához szükséges megvizsgálni, hogy az átvett szavak milyen fogalmi körökbe és szófaji kategóriákba tartoznak. Ezeket azért említem együtt, mert a szótár - rendeltetésének megfelelően - nem betűrendben közli a szavakat, hanem tematikailag csoportosítja, rámutatva szófaji hovatartozásukra is. Így egyértelműen kitűnik, hogy a névszók nagy számával szemben csak nagyon kevés magyar ige került át a bánáti bolgárok szókészletébe. A főneveken belül legnagyobb számmal vannak az életmód, a társadalmi és adminisztratív élet tárgykörébe vágóak, amint az eddig idézett példákból s az alábbiakból is jól látható: *tisztartó* - *tistartóv*, *járás* - *járás*, *honvéd* - *honvéd*, *gyömbér* - *gjimbér*, *mandula* - *mandula*, *kalarábé* - *kalarába*, *májashurka* - *májuska*, *sziksó* - *siksóv*, *csákó* - *cákuv*, *tábla* - *tábla*, *kréta* - *kréta*, *leczke* - *leckija*, *katonaság* - *katanság*, *gazdaság* - *gazdaság* ...

Velcsov Zukács magyar-bolgár szótára arról is tanúskodik, hogy a magyar kölcsönzések mellett néha más szavakat is használtak egyazon fogalom kifejezésére: *szakács* - *sakac*, *kuvarica*; *szabó* - *sabóv*, *sijác*; *műhely* - *mihél*, *rabutasnica* stb.

A párhuzamos elnevezések a bánáti bolgárság szókészletében összeszövődött többféle történeti rétegre utalnak. Keletkezésükben több

tényező játszhatott közre: egyrészt a hivatalos életben bekövetkezett változások, másrészt pedig a bánáti bolgároknak azon törekvése, hogy az idegen eredetű szavakat bolgár megfelelőikkel helyettesítsék. Így egyes szavak mellé újak kerültek, s bizonyos ideig használatuk párhuzamos volt, de idővel a kulturális vagy a társadalmi életben vezető szerepet játszó nyelvtől függően vagy az egyiket, vagy a másikat részesítik előnyben, sőt előfordul, hogy a kölcsönzött szó átadja a helyét eredeti bolgár megfelelőjének.

Morfológiai szinten a magyar hatás alapvetően szóalkotási típusok és elnevezési módok kölcsönzésében érvényesült. Ezek a „rejtett” fordításos kölcsönzések a tükörszavak és -kifejezések.

A szóátvételhez képest a tükörfordítás tudatosabb folyamat, amely szoros összefüggésben áll nyelvi és nyelven kívüli tényezőkkel. Ilyenek pl. az egymással érintkező nyelvek grammatikai szerkezete és azok szóalkotási sajátosságai, valamint a nyelvi kapcsolat jellege. Ez utóbbi lehet szóbeli (közvetlen érintkezés a közéletben) és írásbeli (az iskolában vagy különböző magyar szövegek bolgár nyelvre történő átültetése során). Az extralingvisztikai tényezők közül az egyik legfontosabb a bánáti bolgár nyelv irodalmi szintre emelését célzó törekvés. Az említett tényezők rendszerint összefonódva, egymást támogatva jelennek meg egy-egy konkrét esetben.

A tükörszavak két csoportba sorolhatók. Az egyikbe tartoznak azok, amelyek teljes mértékben megegyeznek a magyar lexémák grammatikai felépítésével és jelentésével (pl.: *tisztítóhely* - *ucistenjímestu*, *jóízű* - *dubromirisnu*, *jóravalórestség* - *marzelj kántu dubró*, *czukrász* - *zaharnic*, függőleges - *vislivu*, *rag* - *dulepnic*, *névrag* - *imesindulepnic*, *névelő* - *predimenic*, *névutó* - *sledimenic*), a másikba pedig azok, amelyek a magyar lexémák részleges megfelelői, azaz közös a jelentésük, de eltérő a nyelvtani szerkezetük (*szélmalom* - *vetarnica*, *érezék* - *usestila*, *útér* - *baktilnica*, *indulatszó* - *usestenic*, *zárójel* - *zakljucnic*, *felkiáltójel* - *izviknic*, *kököladá* - *plujnica* stb.): a magyar összetett szónak a bolgárban képzett szó felel meg.

Egyes esetekben a bánáti bolgár nyelvjárásban olyan szóösszetételek jönnek létre, amelyek eltérnek a rá jellemző megszokott szerkesztési módoktól, s ez aligha vitathatóan magyar hatásra történt: *földrész* - *svéttála*, *komlóvirág* - *méljcvét*, *holdfogyatkozás* - *mesecpumaracánji* stb. Ez az átvételi mód rendszerint jelöletlen birtokviszonyt kifejező magyar szóösszetételeknél fordul elő. A magyar mintára alkotott tükörszóban is az elő- és az utótag kötőhang nélkül van összekapcsolva, így grammatikai és szemantikai viszonyuk a bolgár nyelvben nemigen világos.

A tükörfordítások hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar szóalkotási típusok meggyökerezzenek a bánáti bolgárság nyelvében, ugyanis az idegen modellnek bolgár nyelvi eszközökkel való visszaadása révén nemcsak bizonyos szavak belső szerkezetének és jelentésének befogadása vált lehetővé,

hanem új szavak megalkotására is mód nyílt a már meghonosultak analógiájára, konkrét magyar nyelvi minta nélkül.

A magyar nyelv kevésbé mély nyomot hagyott mondattani szinten. A szótár végén, a Kérdések és feleletek című fejezetben, amely magyar-bolgár társalgási könyvre emlékeztet, helyet kaptak a magyar egyszerű mondat fő típusai és bolgár megfelelői. Konkrétan a mondatszerkesztést tekintve, a magyar nyelv aktivizáló hatása legnyilvánvalóbb a szórendben. Ezt jól mutatja pl. a bánáti bolgárban az ige mondatvégi helye (*Az asztal fából van.* - *Tarpézata ud dárvu ij.*, *A tanító a tanulót tanítja.* - *Naucnika skulara uci.*, *Már egészséges vagyok.* - *Véc zdráv sam.*), a jelzett szó előtti nem egyeztetett birtokos jelző (*A tábla színe fekete.* - *Na tablata licitu ij cárnu.*). Némely eldöntendő kérdő mondatból hiányzik a kérdő szó, ami nem jellemző a bolgárra (*Az iskolában van a tanító?* - *U skulata ij naucnika?*, *Egészséges vagy már?* - *Uzdravel si véc?*).

A bánáti bolgárok eredeti irodalmának részletes áttanulmányozása nélkül is megállapíthatjuk, hogy a fent említett mondatszerkesztési sajátosságok nem vezethetők vissza sem a szótár összeállítójának szubjektív fordítói megoldásaira, sem szintaktikai párhuzamossághoz való ragaszkodására. Itt olyan jelenségről van szó, amely a magyar nyelvi befolyás következtében – noha csak elszórtan – de gyökeret vert a bánáti bolgár nyelv mondattanában.

Összegzésül azt mondhatjuk, hogy az első magyar-bolgár szótár értékes forrásanyagot biztosít számunkra a bánáti bolgárságot ért sokrétű magyar hatás feltárásához, információt ad azok köréről, irányáról és mértékéről, ezzel is kiegészítve a két nyelv hosszú és beható érintkezéséről alkotott képet.